

**GOLDEN
SCRIPTS**

**OLTIN
BITIGLAR**

BOSH MUHARRIR

Shuhrat Sirojiddinov

**BOSH MUHARRIR
O'RINBOSARI**

Karomat Mullaxo'jayeva

MAS'UL KOTIB

Ilyos Ismoilov

TAHRIR HAY'ATI

Zaynobiddin Abdirashidov

Karl Rayxl (Germaniya)

Baxtiyor Nazarov

Kamol Abdulla (Ozarbayjon)

Yusuf Chetindog' (Turkiya)

Nodirxon Hasanov (Turkiya)

Isa Xabibeyli (Ozarbayjon)

Naim Karimov

Teymur Kerimli (Ozarbayjon)

Eunkyung Oh (Koreya)

To'ra Mirzayev

Boqijon To'xliyev

Qosimjon Sodiqov

G'aybulla Boboyorov

Onal Kaya (Turkiya)

Kimura Satoru (Yaponiya)

Aftondil Erkinov

Rashid Zohidov

Otabek Jo'raboyev

Baxtiyor Abdushukurov

Sarvinov Sotiboldiyeva

Dilnavoz Yusupova

Elchin Ibrohimov

(Ozarbayjon)

Nodirbek Jo'raqo'ziyev

MUNDARIJA**TILSHUNOSLIK****Ergash UMAROV**

Urxun alifbosining tuzilishi

3

Mushtariy XOLMURADOVA

"Qutadg'u bilig" leksikasining statistik tahlili va genetik asoslari

14

ADABIYOTSHUNOSLIK**Rashid ZOHID**

Sharh ilmi ildizlari

34

Iqboloy ADIZOVA

O'zbek mumtoz adabiyotida harora g'azallar

50

Ilyos ISMOILOV

Iskandar oynasi

68

Ra'no TOSHNIYOZOVA

Ontologik poetika — badiiy matnni o'rganishda yangi yondashuv sifatida

99

M. Xolmuradova*(Toshkent, O'zbekiston)*

xolmurodova@navoiy-uni.uz

“Qutadg‘u bilig” leksikasining statistik tahlili va genetik asoslari

Abstrakt

Maqolada “Qutadg‘u bilig”ning turkiy va jahon xalqlari madaniyati tarixida tutgan o‘rni, til taraqqiyotini o‘rganishdagi ahamiyati haqida so‘z boradi. YUNESKO tomonidan “Qutadg‘u bilig”ning 950 yilligi munosabati bilan 2019 yilning “Qutadg‘u bilig” yili deb e‘lon qilinishi millatimiz tarixida ulkan voqea ekanligi asoslangan.

Maqolada “Qutadg‘u bilig” leksikasining statistik tahlili, o‘z qatlam va o‘zlashma qatlam nisbati masalasi tadqiq etilgan. Doston matnidagi so‘zlarning 84 foizini turkiy leksemalar tashkil etishi ko‘rsatib berilgan. Turkiy so‘zlarning hozirgi o‘zbek adabiy tilida fonetik, semantik o‘zgarishlar bilan qo‘llanishiga misollar keltirilgan. “Qutadg‘u bilig” matnidagi leksemalarning shevalarga munosabati tahlil etilgan.

Kalit so‘zlar: statistika, turkiy so‘zlar, bilim, o‘z qatlam, o‘zlashma qatlam, arabcha so‘zlar, forsiy so‘zlar, xitoycha so‘zlar, sanskritcha o‘zlashmalar.

Muallif haqida: *Mushtariy Xolmuradova* – filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti.

Tavsiya etilayotgan havola: Xolmurodova, Mushtariy. 2019. “Qutadg‘u bilig” leksikasining statistik tahlili va genetik asoslari”. *Oltin bitiglar* 4: 14—33.

Kirish

Jahon tilshunosligida til tarixi, uning taraqqiyot bosqichlari, qadimgi yozma yodgorliklardagi qarashlarning ijtimoiy va ma'naviy qiymatini o'rganish, buyuk ajdodlarimiz tafakkuri mahsuli bo'lgan manbalarni chuqur tahlil qilish muhim ilmiy yo'nalishni tashkil etmoqda. Mumtoz manbalarni o'rganish yuzasidan xalqaro doiralarda bir qancha tadqiqotlar amalga oshirilmoqda. Ma'naviy-ma'rifiy merosni qadrlashga, undan amaliy ravishda foydalanishga oid qarorlar qabul qilinmoqda. YUNESKO tomonidan "Qutadg'u bilig"ning 950 yilligi munosabati bilan 2019 yilning "Qutadg'u bilig" yili deb e'lon qilinishi millatimiz tarixida ulkan voqea bo'ldi.

Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asari turkiy tilda bitilgan ilk badiiy dostonidir. Muallif asar uchun yozgan so'zboshida quyidagilarni aytadi: *"Bu kitabni oqiyli bu bajiqlarini ma'lum qiliyli kitabdin yaxsi 'azizraq turur"*, ya'ni "bu kitobni o'qigan, bu baytlarni hammaga ma'lum qilgan — bu kitobdan ham yaxshiroq, azizroqdir" [Каримов 1972, 3]. Ko'pgina olimlar "Qutadg'u" so'zini ikkiga bo'lib, "qut" va "adg'u" so'zlaridan iborat ekanligini aytadi. *Qutni* "baxt" deb tushuntiriladi, *adg'umi* "berish", "ato etish" deb talqin qilinadi. "Qutadg'u bilig" leksikasini o'rganish jarayonida asar matnida *qutad*, *qutud*, *qutadyu*, *qutadya* shaklidagi so'zlar uchradi. Bu so'zlarning ma'nosi "baxtli bo'lmoq" tarzida izohlangan. Shunga ko'ra asar nomining yana bir — "Baxtli bo'lish ilmi" ma'nosi ham kelib chiqadi. Jumladan, Yusuf Xos Hojibning o'zi ham asar haqida shunday fikr bildiradi: *Kitab ati urdum qutadyu bilig, qutadsu oqiyliqa tutsu elig*, ya'ni "Bu kitobning otini "Qutadg'u bilig" deb atadim, o'qiganning qo'lidan tutib baxt tomon olib borsin".

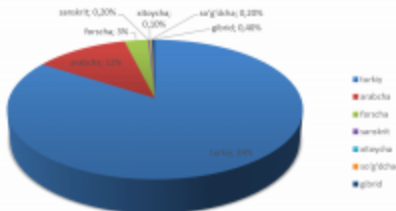
"Qutadg'u bilig" asarini birinchilardan bo'lib o'rgangan Herman Vamberi turkiylar haqida quyidagi fikrni bildiradi: "Eng muhimi shundaki, turkiylar o'zlarining bilimdonliklari bilan butun dunyoni larzaga solgan. Shunisi isbot talab etmaydigan haqiqatki, va ayni paytda hayratlanarliki, bizning Ovro'pada ibtidoiy hayot hukm surgan bir paytda ularda milliy adabiyot ravnaq topgan". Asar bo'yicha tadqiqot olib borgan olim Robert Dankoff 1983-yili *Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig). A Turko-Islamic Mirror for Princes* nomli asar yozdi. Robert Dankoff asar qahramonlariga quyidagicha ta'rif beradi:

Name (ism, nom)	Occupation (lavozim)	Principle (tamoyil, amal)
Rising Sun (Tk.Kün Toydı, lit. "the sun has risen") (quyoshning chiqishi)	king (hukmdor)	Justice (adolat)
Full Moon (Tk.Ay Toldı, lit. "the moon is full") (to'lin oy)	vizier (vazir)	Fortune (boylik)
Highly Praised (Tk.Ögdülmiş, lit. "praised") (maqtovga loyiq)	Sage (donishmand)	Intellect (or Wisdom) (aql, donolik)
Wide Awake (Tk.Ođyurmış, lit. "awakened") (keng fikrli, zakovatli)	ascetic (zohid)	Man's Last End (oxirgi vafot etuvchi kishi)

"Qutadg'u bilig" timsollari tasviri ayrim madaniy taraqqiyot elementlarining Sharqdan boshlanganiga dalil bo'la oladi. Karabuk universiteti olimasi L. G. Kaya san'at tarixi borasida fikr yuritib, XI asrdagi ijtimoiy-siyosiy hayot, hukmdorlar va a'yonlar munosabatlari haqida ma'lumotlar beradi. Unda aytilishicha, XI asrda hukmdorlar maxsus qubba (mehrob) shaklidagi taxtda o'tirishgan. Ko'plab haykallar, rasmlar va miniatyuralarda hukmdorlar qo'lida hukmronlik ramzi hisoblangan oltin jom bilan tasvirlangan. Mana shu xususiyat keyinchalik G'arb madaniyatining shakllanishiga ham ta'sir qilgan [Kaya 2015, 174].

"Qutadg'u bilig" asarida qo'llangan 3370ta leksemaning 2817tasi turkiy (28 tasi qorishiq; 85%), 416tasi arabcha (11%), 91tasi forsiy (3%), 7tasi sanskritcha (0,2%), 7tasi so'g'dcha (0,2%), 6 tasi xitoycha (0,14%), 13tasi gibrud so'z (0,4%): 7tasi arabcha+forscha, 2tasi arabcha+yunoncha, 2tasi sanskritcha + forsch, 1tasi forsch+hindcha, 1tasi arabcha+lotincha birliklardir. Jami leksemaning 2500tasi ism kategoriyasiga, 870tasi esa harakat-holat kategoriyasiga mansub.

Doston leksikasining tarixiy-etimologik tarkibini quyidagi diagramma orqali ko'rsatish mumkin:

Oʻz qatlam

Turkiy tub soʻzlar turkiy tillar kelib chiqishi, shakllanishi, taraqqiyotini koʻrsatuvchi, shu tilda muloqot yurituvchi xalqning tarixiy va hayotiy kechimini yorituvchi til fakti ekan, uni bor xususiyati bilan tadqiq etish, oʻrganish turkologiya uchun zaruriy masala boʻlib qoladi [Мирзожон 2010, 6].

Doston tarkibida qoʻllangan turkiy soʻzlar struktur-grammatik xususiyatlariga koʻra ikki guruhga oid:

1. Tub soʻzlar:

Aba—“ajdod”, *erk*—“kuch, hokimiyat”, *esān*—“sogʻ-omon, eson”, *ew*—“uy”, *esūr*—“mast” boʻlmoq, sargʻush boʻlmoq”.

2. Yasama soʻzlar:

a) tub turkiy soʻzga yasovchi affiksalar qoʻshish yordamida hosil boʻlgan soʻzlar: *bayirsaq*“mehribon”, *alpli*“bahodirlik”, *ayici*“xazinabon”, *etukci*“etikdoʻz”, *okunc*“oʻkinch, afsus”;

b) oʻzlashmalarga turkiy qoʻshimchalar qoʻshish bilan yasalgan qorishiq soʻzlar: *arabcha+turkiy*: *azizlik*—“azizlik”, *ajizlik*—“ojizlik”, *ajalsiz*—“ajalsiz”, *duaçi*—“duo qiluvchi”, *yafilliq*—“gʻofillik”, *yaziliq*—“eʼtiqod uchun kurashuvchi”, *hajiblik*—“hojiblik”, *hilasiz*—“hiylasiz”, *maliklik*—“maliklik”, *maʼshriqliq*—“mashriqlik”, *vafaliy*—“vafoli”, *zuhdliq*—“zohidlik”, *vazirliq*—“vazirlik”, *qudratliq*—“qudratli”, *xatarliq*—“xatarli”, *ʼjafaliq*—“jafoli”, *ʼjafasiz*—“jafosiz”; *forscha+turkiy*: *abadanliq*—“obodonlik”, *afsunçi*—“afsunchi”, *iranliq*—“eronlik”, *ʼshakarliq*—“shakarli, shirin” *soʻgʻdcha+turkiy*: *ajunçi*—“jahongir”, *ajunluq*—“dunyo sohiblari”.

Bunday soʻzlar 50ga yaqin miqdorni tashkil etadi.

Eḡū leksemasi “Kultegin” bitiktoshida *edgū*shaklida qoʻllangan: *yayyuq ersār edgū ayi berūr* [ДТС, 1969, 162]. Bugungi

Qisqartmalar

- АНАТИЛ – Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати.
 ДТС – Древнетюрский словарь.
 ДЛТ – Девону луготит турк.
 ЭСТЯ – Этимологический словарь тюркских языков.
 ЎТЭЛ – Ўзбек тилининг этимологик лугати.
 ЎТИЛ – Ўзбек тилининг изоҳли лугати.
 ҚБН – Қутадғу билги.

Adabiyotlar

- Абдужаббарова, Ф. 2011. "Қутадғу билги"даги шажо белги-хусусиятлари англо-тумчи лексика. Филол. фан. номд... дисс. Тошкент.
 Abdurahmonov, G., To'xliyev, B., Rustamov, A., Dadaboyev, H. 2011. *Qutadg'u bilig*. I, II, III, IV, V jildlar. Toshkent: Jahon print.
 Абдушукуров, Б. 2017. "Қисси Рабғузай" лексикаси. Филол. фан. док... дисс. автореф. Тошкент.
 Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. I, II, III, IV жилдлар. 1985-1987. Тошкент: Фан.
 Будагов, Л.З. 1871. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Том II. СПб.
 Дадабаев, Х. 1991. Общественно-политическая и социально-экономическая терминология в тюркоязычных письменных памятниках XI-XIV вв. Тошкент: Ёзувчи.
 Дадабаев, Х., Хамидов, З., Холманова, З. 2007. *Ўзбек адабий тили лексикаси тарихи*. Тошкент: Фан.
 Древнетюркский словарь. 1969. Ленинград: Наука
 Хокнев, А. 2002. Тилишunosлик терминларининг изоҳли лугати. Тошкент.
 Lütflüye, Göktas Kayı. 2015. "Semiology in the teaching of history of art". *ScienceDirect. Procedia - Social and Behavioral Sciences* 174: 3350 – 3357.
 Малов, С.Е. 1951. Памятники древнетюркской письменности. Москва.
 Миртоскиев, М. 2010. Туркий туб сўзлар. Тошкент: Mumtoz so'z.
 Қарлибаева, Г. 2017. Ажмиъа асарлари тилининг семантик-стилистик хусусиятлари. Филол. фан. док. дисс. автореф. Нукус.
 Кошгарий, Махмуд. 1960. Девону луготит турк. I жилд. Тошкент.
 Қутадғу билги. 1972. Транскрипция ва ҳозирги Ўзбек тилига тавсиф қилувчи Қ.Каримов. Тошкент: Фан.
 Раҳматуллаев, Ш. 2000-2003-2009. *Ўзбек тилининг этимологик лугати*. I, II, III жилдлар. Тошкент: Университет.
 Раҳматуллаев, Ш. 2006-2008. *Ўзбек тилининг изоҳли лугати*. I, II, III, IV, V жилдлар – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси.
 Решетов, В., Шоабдурахмонов, Ш. *Ўзбек диалектологияси*. Тошкент.
 Рустамий, С. 2018. Ўрта асрлар Ислам балогат шеъиди тилишunosликига оид қорашлар. Филол. фан. док.ри дисс. автореф. Тошкент.
 Сайидов, Ё. 2018. *Жадиъ бадиий асарлари лексикаси*. Филол. фан. док. дисс. автореф. Тошкент.
 Севортян, Э. В. 1974-1994. Этимологический словарь тюркских языков. Москва: Наука.
 So'diqov, Q. 2010. "Mangu qumaru" O'zbekiston adabiyoti va san'ati, №50.
 Тошев, Д. 2017. Зооим компонентли мадрларнинг лингвокультурологик